

Füzi László

Elakadások

III. rész

1.

Mindenekelőtt azonban barátságokat, társtalálásokat jelentett számomra az irodalom világába való „bekerülesem”. Azért használom az idézőjelet, mert minden hasonló jellegű kijelentést hamisnak tartok, s az otthonról hozott (otthonról hozott, alkati vagy társadalmi) idegenségérzetemmel igyekeztem is őrizni az önállóságot, a barátságok azonban nem kerültek el.

Korábban sem és most sem.

Nehezen beszélek minderről, mázsás súlyokkal kell küzdenem, amikor ezekről írok, mintha kirántának belőlem valamit, ami eddig csak az enyém volt, s most sem akarom, hogy a másé legyen az, ami eddig az enyém volt. Ezért írtam és írok Ágiról is nehezen, s ezért írtam csak pár sort a gyerekről. Az otthoni világ már más volt, annak a világnak az értékeit, meghatározottságait, mire írni kezdtem róla, már elrendeztem magamban.

Azt a világot, amelyikbe az otthoni után kerültem, most próbálom megérteni.

Mintha felszínre dobnék valamit, amit ugyanúgy nem akartam megmutatni, ahogy a régi világnak a személyes vonatkozásait sem akartam megmutatni.

2.

Ahogy abból az időből másokat lát, úgy látja akkori önmagukat is.

Nemcsak fiatalabbak voltak akkor, s nemcsak erősebbek voltak, hanem kiegyensúlyozottabbak és derűsebbek is, mint ma.

Akkor mintha még csak fizikai erőpróbáknak lettek volna kitéve, s nem lelkieknek, ma már minden velük kapcsolatos történést értelmezniük kell, fel kell dolgozniuk, úgy tűnik, ellenállóképességük is csökkent az elmúlt évtizedek alatt.

Mindezt azért tartja furcsának, mert már fiatalon is érezték a hatalomnak az ember belső világára is ránövő hatását. Még Egerben éltek, de már készülődtek Kecskemétre, amikor megkapták a kecskeméti művelődési központ meghívóját a Nagy László rajzaiból rendezett kiállítására. A meghívón Buda Ferenc Nagy Lászlóval kapcsolatos írásából szerepelt pár mondat, értették az utalásait, s már korábbról is tudták, hogy a huszadik század megemelte az ember belső világát, fontos küzdelmek zajlottak ott.

Mondhatná azt is, fogékonyak voltak mindarra, ami később megtörtént velük.

*Idézi Buda Ferenc írását: „»Képzetelemre bízzál édes munkát«? Az bizony, az kellene, mert a játék is immár megtelik epével, lúggal, és üvölthetsz érte, akár a fias farkas, feltátott torokkal, a méz aranyló gömböcskéi madzagról csöpögnek. Mindegy? Nem mindegy? Semmi sem mindegy: mint ahogy az sem mindegy, hogy a költő hatása a szerű szemétjén tengődő táltoscsikó-e, avagy aranyat prüsszentő számár. Hagyjuk azonban a moralizálást, hölgyeim és uraim. Ahelyett kérjük meg inkább gondolatban az itt jelenvaló Költőt, kívánjon nekünk több szerencsét, tisztább levegőt, nyílt arcú ellenséget.”**

Nagy hatást gyakoroltak rá ezek a sorok, legalább akkorát, mint Nagy László emlékezetes sora az Ady Endre ostorára történő utalással. A nyílt arcú ellenséggel kapcsolatos kitévelt gyakran idézte, hogy a besúgások és megfigyelések világában a közvetlen és a közvetett ráhatás közötti különbséget akkor már igencsak érzékelté.

**Buda Ferenc László műhelye című írásának sorait a költő 1955 és 2005 közötti verseit tartalmazó kötetből idézte: Buda Ferenc: Mi híja még, Versek 1955–2005, Holnap Kiadó, 2006, 138–139.*

3.

Igen, a feszültségek, erről is írnia kell.

Érzi, hogy nehéz oldalakon kell átjutnia, arról kell írnia, ami egész eddigi életét végigkísérte, de amiről nem alakított ki önmagában sem átgondolt képet.

Azt gondolja, életét azért kísérték és kísérik feszültségek, mert mindig olyan szerepeket, feladatokat vállalt, amelyeket nem tudott belső vívódások, küzdelmek nélkül betölteni, végigvinni.

Lehet, hogy az alkata nem engedte, hogy vállalásai közepette felengedjen.

Lehet, hogy életét egészen más körülmények között is feszültségekkel együtt élve élte volna meg.

Lehet, hogy a huszadik század második felében, a huszonegyedik századba való átmenetben, ennek az időszaknak az évtizedeiben, Magyarország változásai – átalakulásai – mozgásai közepette nem is lehetett feszültségek nélkül élni.

Lehet, hogy az állandó változások, mozgások hívták elő benne a feszültségeket, görcsöket, bár azt mondják, hogy a feszültségek közepette élő ember számára a mozdulatlanúság elviselése jelenti a legnehezebb feladatot.

Van, amikor az ember távlatokat lát maga előtt, s érzi az életét körülfoljó világ összefüggéseit, s van, amikor belezuhan a körülményeibe, jobb esetben a munkájába, s nem látja sem a távlatokat, sem önmagát kívülről, csak dolgozik, s megpróbálja átrágni magát a tennivalóin.

Van, amikor az ember érzi, hogy részese egy történésornak, s van, amikor azt érzi, hogy kívül rekedt a történéseken.

Van, amikor történések sincsenek, legalábbis olyanok, amelyekre oda kellene figyelnie.

Van, amikor valóban fontos társadalmi mozgások, események takarják el a korábbi történéseket, s van, amikor éppenséggel a napi történések válnak érdekelenné.

Olyan is van, amikor a világ történései munkára készítetik az embert, mert érzi, hogy a világnak szüksége van arra, amit éppen ő tud hozzátenni a történésekhez, pedig dehogy.

S olyan is van, amikor ez a kapcsolódás megszűnik, s csupán a személyes hajlam, a kötelességtudat készíteti munkára az embert.

S van és lesz, biztosan lesz, amikor a kötelességtudat is eltűnik, s az ember visszavonhatatlanul kizáródik a világból.

Azt már tudja, hogy milyen érzés reggelente kedv, életkedv nélkül felébredni.

4.

A maga életében kétszer érezte meg a távlatokat.

Először még gyerekként, a hatvanas években, akkor érezte azt, hogy majd elindulhat otthonról, mert a tanulás révén egy másik világba léphet majd be.

Írta már, a hatvanas évekre a hetvenes évek jöttek, s amikor végzett az egyetemen, már nem látta azt az új világot, amelyikbe gyerekként szeretett volna belemenni.

Másodszor a rendszerváltás időszakában érezte meg a távlatokat, akkor gondolta úgy, hogy nemcsak az a régi világ tűnik el, amelyikben nem érezte jól magát, hanem a korábbi, az örök világok merev tagoltsága is, azt hitte, eltűnnek majd a kiszolgáltatottságok, az alárendeltségek, a kemény kényszerek.

Nem tudja, miért gondolta ezt így, a politikai és gazdasági változásokból mindennek nem kellett volna következnie, ahogyan nem is következtek.

A régi világot nyilván a kiszolgáltatottságok és az alárendeltségek érintették a legmélyebben, ezért szerette volna, ha ezek az újabb világból eltűnnek.

Oththonról indulva bármelyik világba is került be, örök kívülálló maradt, nehezen oldódott fel bárhol is. Feltehetően ezért is kereste az irodalom világát, úgy gondolta, ebben a világban csak a művek, a gondolkodásmódok számítanak.

Ma is így gondolja ezt.

A két jelzett időszakon túl távlatokra csak a családi életben belül talált rá, az Ágival közösen megélt pillanatokban, gyermekeik születésekor, s akkor, ha velük, közösen fedeztek fel maguknak valamit.

Az alárendelő társadalommal szembeállított mellérendelő társadalom elképzelésével a Németh Lászlóval való foglalkozása során találkozott, nyilvánvalóan a hetvenes években. Németh a harmincas évek első felében írta: „Egy nemzet élettereje ezekből merít (mármint a kis csoportokból, közösségekből – F. L.), s a tero rendeltetése ezeket a kis csoportokat úgy fűzi össze, hogy minél kisebb legyen köztük a súrlódás. A mi társadalmunk, s úgy látszik, a szocialista és fasiszta is, alárendelő társadalom; az új politika a mellérendelésnek a művészete.” Németh felvetése kapcsán utalnia kell arra, hogy gondolkodása, mint azt sokan megállapították, köztük Hanák Tibor is, az akaratnak szólt, a tudomány nem adott alá talajt, de most nem erről akar beszélni, s még csak nem is az alárendelő és mellérendelő társadalmakról, hanem arról, hogy a politikával kapcsolatos töredékekre, gondolatokra írók, gondolkodók írásaiban, tanulmányaiban talált rá politikai-politológiai ismeretei nem voltak, nem is nagyon lehettek,*

utalásokból próbálta magának az alapkérdéseket tisztázni. Emlékszik arra, mennyit gondolkodott az ideológia fogalmán, merthogy az akkori nyilvánosságban állandóan ideológiai kérdésekről beszéltek. A politikához köthető elméleti írásokkal tanulmányai során egyáltalán nem találkozott.

Leélte már élete nagyobbik részét, ezért azt mondja, nem hiszi, hogy a mellérendelés elvén valamikor is működni fog egy társadalom, ahogyan azt sem hiszi, hogy egy társadalom valamikor is működni tudna a teljes egymásmellettség elvén. Ha más nem, akkor a rendszerváltást követő negyedszázad minden illúziójából kiábrándította. Ma, amikor a társadalom minden apró kis egysége a másik legyőzését, megelőzését tartja a feladatának, már a békés egymás mellett élést is elképzelhetetlennek tartja.

Azt kérdezi, hova vezet a mindennapi életbe bevezetett agresszió, mikor robbantja szét a társadalmat.

*Németh László: Új politika, Tanu, VI. 1933. október, in: Németh László: Sorskérdések, 1989, 70.

5.

Az is lehet, hogy a munkájával való azonosulás tette ennyire feszültté az életét. Lapot szerkeszteni a Kádár-rendszerben, a rendszerváltás éveiben és az azt követő időszakban, bárhonnét is nézi, nehéz feladat volt, s nehéz feladat ma is.

Nem a szerkesztés miatt, hanem a szerkesztés körülményei miatt.

S mindig azért, mert annak, aki ezen a pályán bármit is tett, valami másra is tekintettel kellett lennie, mint a szerkesztés. Az életét körbefogó csapdák feltehetően itt kezdődtek azzal, hogy a jelenség, a történelem soha nem önmagában létezett, hanem mindig valami mással összekapcsolva.

Pályatársainak, barátainak-munkatársainak az életében, és az ő életében is tisztán látszanak az irodalmi közeg, vagy akár a szerkesztői lét sajátos kísérő körülményei.

A szellemi alkotómunka alapja a kimondhatóság határainak keresése, az ehhez a kereséshez tartozó kutatóöszön követése. A szocializmus mindezt a társadalmi-politikai kérdések, de feltehetően más kérdések kapcsán is összekapcsolta a cenzúrával, ennek határai akkor, amikor ő a folyóirathoz került, már felolvadtak a korábban említett trutymóban.

Mindazzal együtt, hogy szakmájuk törvényeit akarták követni, óhatatlanul felmerült bennük az általuk működtetett műhely megőrzésének vágya-kényszere is, ezt nem tagadta senki, ezek mellett munkájuk, munkahelyük, addig megteremtett egzisztenciájuk védelme, ha ez az utóbbi nem is volt valami fényes, nem beszélve a politikai ütközések kínjairól, keserveiről. Ebben a „környezetben” kellett tevékenykedniük úgy, hogy a munkájuk köré vont úgynevezett közléspolitikai elvek a legtöbb esetben számukra ismeretlenül léteztek.

Leírva, ennyire lecsupaszítottan leírva roppant egyszerűnek, primitíven egyszerűnek tűnik mindaz, amire sokak élete ment rá.

Egyszerűnek azonban csak visszatekintve, az adott körülmények közül kilépve tűnik bármi is, amíg benne élünk az adott helyzetben, minden bonyolultnak mutatja magát. A szerkesztőség élete sem volt egyszerű, a fentebb említett kérdé-

sek ezernyi árnyalata mutatta meg magát, ott sem érvényesült semmi sem a maga leegyszerűsített formájában. Említette már, hogy tudott nem közölni írásokról, Kósa Ferenc gyönyörű szép esszéjének visszaküldésébe majdnem belebetegedett, máskor az ellenzékiként ismert költő kórházi ciklusából csak részleteket közöltek, a cím alatt hangsúlyosan feltüntették a részletek kifejezést. Noha soha nem tudott taktikában és stratégiában gondolkodni, s így azt a kérdést sem tette fel sohasem, hogy mi az, amiért úgymond megéri áldozatot hozni, azt azért a maga naivitásával is megértette, hogy főszerkesztője ezzel a hatalomnak jelezte a maga éberségét.

Meglehet, akkor már jeleznie kellett ezt.

Lehet, hogy ezzel érte el egy problematikusnak gondolt írás közlésének lehetőségét.

Valójában még ezek az utólagos tűnődések is jelzik az egész rendszer végtelen esetlegességét és erkölcstelenségét. Azt, aki belelépett a feltételezéseken alapuló számításokba, magába ránthatta az örvény.

A felszínen a mozdulatlanság uralkodott, a mélyben a latolgatások idegeket romboló rendszere tombolt, végső soron pedig – tisztelet a kivételnek – a megalukvások korábról öröklött és máig ható rendszere működött.

Gondolta, hogy egyszer írnia kell arról is, miért látta a Kádár-rendszert erkölcstelennek. Nem könyvekhez fordul most, még csak nem is olvasmányait igyekszik felidézni, ezek helyett azt akarja elmondani, ami az évtizedek során a maga tapasztalatai alapján kialakult benne erről a világról.

Először is az eredete volt tisztátalan, ezen belül Kádár ötvenhatos magatartása, Budapestről való eltűnése, kormányának megalakítása, mondjuk így, a forradalommal való szembefordulása és Moszkva-bérencsége, majd a terror, a kivégzések. Minderről gyerekként, majd fiatalon értelemszerűen keveset tudott, a kivégzések nyilvánosság előtti tisztázódásához évtizedek kellettek, ennek ellenére az egész jelenségekört és annak tisztátalanságát érzékelte. Érzékelte, mert a körülötte lévő világ is érzékelte, s azt felé is közvetítette.

Másodjára azért tartotta erkölcstelennek a Kádár-rendszert, mert nem az volt, aminek mondta magát. A munkások, ahogy akkor mondták, „a munkásosztály és a vele szövetséges parasztság” érdekeinek képviselete egyetlen pillanatig sem foglalkoztatta sem Kádárt, sem a többi hatalmon lévőket. Politikai berendezkedést, rendszert működtek, ennek érdekei vezették őket, ha kellett, az érdekeiket hazugsággal és erővel is érvényesítették.

Harmadikként azért tartotta erkölcstelennek azt a rendszert, mert az érdekeik miatt az országot elvágták a korszerű gondolkodástól, attól, hogy a külső világgal a hivatalosan engedélyezett könyveken, rádió- és tévéműsorokon túl is kapcsolatba kerülhessen.

Ha még mondania kell valamit, akkor az erkölcsi relativizmust, a lehetőségek meghatározottságának tételét mondja, az éppen aktuális helyzet állandó megideologizálását.

Minden más jelenség, most éppen a cenzúrára, pontosabban az éppen adott helyzet cenzurális viszonyaira gondol, a fentiekből következett.

6.

Írt már arról, hogy igyekezett emlékezetébe zárni, ha egy-egy kéziratot érezhetően politikai okok miatt adtak vissza, s arról is írt már, hogy megőrizte a kéziratok elhagyott bekezdéseit, a papírdarabokat a megjelent Forrás-szám egy-egy példányába, jobb esetben a bekötött évfolyamon belül a megfelelő helyre helyezte. Nem sok ilyen írásról tud, inkább egy-egy szociográfia egy-egy bekezdésének elhagyása merül fel benne, a szerzővel akkor is egyeztettek, a szerző is ismerte azt a világot, amelyekben élt.

Ez a tevékenysége nem a kívülállását, főképpen nem a szerkesztőségen való kívülállását jelezte, s nem is dokumentátori vágyak vezették, ilyen irányú hajlamai soha nem voltak, egy-egy fontosnak gondolt levél, dokumentum addig volt fontos a számára, amíg azt használta, így szinte mindent szétszórt maga körül, leveleket, dokumentumokat, feljegyzéseket, s soha nem gondolt rendezésükre, de még egyetlen helyre való összegyűjtésükre sem. Nem, soha nem gondolta, hogy valamikor egy-egy írás elhagyott részletével teljessé teszi majd a szóban forgó munkát, semmi más nem vezette, csak az, hogy az utókornak, igen, az utókornak, pedig már akkor is tudta azt, amit ma is tud, hogy az utókor az ő számukra már nem adatik meg, igaz, szükségét sem érezte ennek, még a rá való hivatkozásnak sem, szóval az utókornak jelezze, ilyen is történt az irodalom terén az ezerkilencszáznolcvanas években.

Igen, ilyen is történt az irodalom terén, így náluk is, ha nem is nagy számban. Könnyű lenne most azt mondania, hogy akkori helyzetében nem akadályozhatta meg ezeket a történéseket. Végső soron érintette mindaz, ami a szerkesztőségben történt, így maga is részese volt a számíthatóságoknak, gondolkodtak, mit lehet s mit nem lehet megtenni, s hogy minek mi lesz az ára, az adott írást beolvassa-e a Szabad Európa Rádió, Hatvani Dani kap-e megjegyzést a főszerkesztői értekezleteken, s így tovább.

Nem mondja, de nem is mondhatja, hogy nem volt a részese az akkori történéseknek.

Azt sem mondhatja, hogy az akkori lap miatt, ma már kétségbeesettnek tűnő időnkénti lavírozásaik, útkereséseik miatt szégyellniük kellene magukat.

Emlékszik, amikor annyi behívatás közkézen való elmesélése, anekdotává való formálódás után észrevette, hogy immáron az ő bőrére is mennek az újabb történetek, beleborzongott ebbe.

Igen, beleborzongott a felismerésbe.

Valamikor a nyolcvanas években Eörsi István javasolta a cenzúra bevezetését.

Aki nem értene Eörsi gondolkodását, annak elmondja, hogy a jeles író a tisztázó szándék vezette, úgy gondolta, hogy a felvállalt cenzúra még mindig tisztább viszonyokat teremthet, mint az öncenzúrára való kényszerítés s a határvonalak állandó ide-oda tologatása.

Persze az iróniáról se feledkezzünk el, a rendszerből oly annyira hiányzó iróniáról. Látja Eörsi szemében felvillanni a fényt, arcán a feltűnő mosolyt, tisztában volt azzal, hogy ismét gondolkodásra kényszerítette a hatalmat.

Valójában az őszinteséget ajánlotta az akkori hatalomnak, annak a hatalomnak, amelyikről tudta, hogy nem tud őszinte lenni – sem magával, sem azzal a világgal szemben, amelyik fölött uralkodhatott.

Tudja, hogy mai életük megoldatlanságai annak az időszaknak a kibeszéletlen történéseire nyúlnak vissza, mégsem mondja azt, hogy a kemény diktatúra áldásosabb lett volna annál, mint amelyikben akkor éltek, s amelyik kapcsán a diktatúra kifejezést a puha jelzővel látták el.

Az életüket körülfogó keretek kapcsán választási lehetőségek nem adódnak, s ezért az adott helyzetek értékelését sem lehet morális alapokon elvégezni.

Annak az időszaknak a politikája egyébként sem engedi meg a morális szempontok érvényesítését.

Az általa megélt huszonöt év az úgynevezett demokratikus időszakban viszont ugyancsak azt mutatja, hogy a politika világából száműzettek az erkölcsi kérdések, márpedig mind az élet megélésében, mind az annak részét képező politikai szférában megkerülhetetlennek látja az alapvető emberi értékek tiszteletét. Más vezérfonalat nem lát, csak azt, amelyik a letisztult emberi értékrend alapján alakult ki.

A cenzúra kérdéséhez kapcsolódó vitákról jó összefoglalást ad Nóvé Béla Cenzúraviták a 80-as évek Magyarországn című tanulmánya: http://www.kritikaonline.hu/kritika_11marcius_nove.html

7.

Az előbb felvetett kérdéseken akkor jóval kevesebbet gondolkodott, mint ma. Abban az időben vitték magukkal a történések, a Forrás körüli ügyek, a Tiszatáj története, a Lánchránjan-ügy, a Mozgó Világ története, az Új Forrás-ügy, s így tovább. Ezerkilencszáznyolcvanhatban már az ötvenhatra való emlékezések kezdődtek, ez a szál vezeti majd el a magyar társadalmat a rendszerváltáshoz. De nem csak az emlékezésekről kell beszélni. Akkor omlott össze a Kádár János által kialakított gazdasági rendszer, s kezdődött el a Kádár-rendszer agóniája.

Megdőbbentőnek találja a megállapítást, de ki kell mondania, ma távolabb érzi magát a cselekvéstől, mint pár évtizeddel ezelőtt, amikor az említett ügyek zajlottak, pedig a közvetlen cselekvéstől az is távol állt, aminek akkor ő a részese volt.

Talán éppen ezért, most szeretne, legalább magánhasználatra, valamiféle vezérelvet kialakítani az akkor történtek megítéléséhez, egyáltalán ahhoz, ahogyan akkor a történésekben részt vett.

Nyilvánvaló, hogy a mozdulatlanságot nem tudta elfogadni, ma is nehezen viseli ezt, látható azonban az is, hogy a nyílt ellenálló szerepe is távol állt tőle. Akkor is azt gondolta, amit ma, akkor nyilvánvalóan a Forrásra vonatkoztatva, hogy a magatartás, a magatartás iránya a meghatározó, s ha a magatartás, ebben az esetben a lap iránya előremutat, akkor a helyzet adta körülmények latolgatása megengedhető, a szerkesztőnek joga van sakkoznia a kéziratokkal. Ha azonban a lap elveszíti a maga meghatározó irányultságát, akkor baj van, s akkor nem található mentés a maguk cselekedeteire.

Huszonöt-harminc év távlatából hiányoznak neki az akkori folyóiratok.

Az hiányzik neki, hogy akkor minden, ami vele és körülötte történt, a folyóiratokon keresztül történt meg vele.

Az irodalom is a folyóiratokban történt meg, gondolkodásában talán Esterházy Termelési-regénye és Nádas Pétertől az Emlékiratok könyve nem kötődik folyóirathoz, folyóiratközlésekhez, minden más igen, Kassák ötvenes évekbeli naplója, a Szénaboglya, az Alföldhöz, s így tovább.

Minden irodalmi történés a folyóiratokhoz kötődött, mondja újból.

Szerkesztőségben dolgozott akkor is, s szerkesztőségben dolgozik most is, nem az ő helyzete változott tehát, hanem a világ változott az irodalom körül, s körülötte is.

Akkor átlátta a teljes magyar folyóirat-irodalmat, s nem csupán annak politikai hangoltsága miatt látta át az egészet, hanem az irodalmi hangoltsága miatt is.

Ma az általa is szerkesztett lap körüli munkák energiáinak többségét lekötik, a folyóiratokat pedig azért is figyeli, mert foglalkoztatja, hogy ez a rendszer a maga rendszerszerűségében meddig tud fennmaradni.

Ha akkor a politikai hangoltságának mégiscsak volt szerepe az irodalom iránti érdeklődésben, ma azt figyeli, egy-egy lap miképpen küzd a fennmaradásért.

S néha már azt is érzi, hogy egyik vagy másik szerző már nem érdekli, néha pedig egész lapszámokat is olvasatlanul hagy.

*Annak az időszaknak a légkörére egyetlen példát idéz, egy igazoló jelentést kérő levelet. A levelet Tóth Dezső művelődési miniszterhelyettes írta Szederkényi Ervinnek, a Jelenkor főszerkesztőjének 1981. január 15-én: „Tisztelt Szederkényi Elvtárs! Kérem Főszerkesztő Elvtársat, indokolja meg, hogy a Jelenkor januári számában, annak 14. lapján milyen megfontolások alapján adott helyt Mészöly Miklós nyilatkozata ama részének, amely szerint a sváb kitelepítés »a lebonyolítást illetően sok helyen alig különbözött a klasszikus deportálástól – látnunk kellett, hogy ártatlanokat visznek el, és bűnösök intézkednek a sorsuk felől, és mi, akik az elvihető és a visszahagyandó javakat ellenőriztük, magunk vágtunk le idős asszonyokat, férfiakat a kötélről a padláson«. Nem vonva kétségbe, hogy a kitelepítés során történhetek igazságtalanságok, a kérdés egész összefüggésének feltárása (éreztetése) híján hogyan egyezteteti össze Főszerkesztő Elvtárs az ilyen közlést nemzetiségi politikánkkal; mennyiben gondolta meg, hogy egy ilyen általánosító kitétel milyen mértékig adhat alapot egy történelmileg és politikailag helyes intézkedés revíziójára, a tényleges sérelmek felfrissítésére és ilyen irányú mozgósítására; a szöveg összefüggésben: mennyire tartja helyesnek a volksbundista sváb kitelepítésnek a szlovákiai magyarok kitelepítésével való közös nevezőre hozását. Kérem Főszerkesztő Elvtársat, hogy a fenti kérdésekre vonatkozó választ is magában foglaló igazolójelentést számomra mielőbb küldje meg. Elvtársi üdvözlettel: Tóth Dezső.”**

Az idézett levél nemcsak undorító és embertelen, hanem történelmietlen is, számos fontos történeti kérdést ideológiai szinten kezel, miközben sugárzik belőle a hatalmi arrogancia. Botrányossá, több más tényező mellett, a kollektív büntetés elvének utólagos elfogadása teszi.

*Tóth Dezső miniszterhelyettes levele, Jelenkor, 2014. 4. 459.

8.

Akkori helyzetüket, most a lapról beszél, az is nehezítette, hogy önmagukban álltak.

Kecskeméten nem volt egyetem, velük kapcsolatosan a helyi politika mozgása számos esetben meghatározóbb volt, mint az országosé, ennek természetesen megvoltak a jó és a rossz oldalai. A politikai színtéren pesti kapcsolataik nem voltak, Hatvani Dani Pesten egy-egy telefonfülkéből hívta fel a nagyobb veszélyhelyzetek idején Pozsgay Imrét. Személyes kapcsolataik, tájékozódásuk-olvasottságuk az ún. népi ellenzékhez kapcsolta őket, de ez a széles kör sem egységes mozgalomként működött, inkább beszélgetések, kéziratküldések kapcsolták őket egymáshoz.

A demokratikus ellenzékkel nem volt kapcsolatuk, neki Tóth Ági beszélt a szegedi repülő egyetemekről, s időnként a kezébe került az illegális Beszélő egy-egy száma.

A szerkesztőség, ma is így gondolja, akárcsak az akkori s az azt követő időszakok legtöbb szerkesztősége, nem önmagában létező organizáló centrum volt, hanem részese a sokpólusú szellemi-politikai közegnek. Számos irányból érkeztek hozzájuk kéziratok, kezdeményezéseikkel viszont nagyjából a maguk köreibben léptek fel, az irányzatosság így, ezen a gyakorlaton keresztül jelent meg a lapban.

Akkor az egyes szerzők, csoportosulások elszigeteltségét nagyban csökkentette, hogy sokan olvasták a folyóiratokat, s sokan még az elvont utalásokat is értették. Egyes lokális körök önmagukat olvasókörként szervezték meg, írókat, szerkesztőket hívtak meg beszélgetésre, ezeknek a könyvtárakban, művelődési házakban zajló felolvasásoknak, rövidebb előadásoknak a lezárulását követően sokszor került sor bizalmasabb beszélgetésekre.

9.

Visszanézve könnyű lenne akkori magatartásukat egyfajta előre kialakított magatartásként bemutatni, s arról írni, hogy miképpen gondolták át előre, mikor, mit és miért tesznek. Ezt az akkori politika sem mondhatta volna el magáról, ha ironikusan akarna játszani az akkori hatalommal, akkor azt mondaná, hogy Eörsi István erősen ironikus megjegyzését a cenzúra bevezetéséről többek között azért nem tudták volna megvalósítani, mert a hatalom is pillanatról pillanatra élt, s így képtelenek voltak pontos alapelvek megfogalmazására.

Visszatérve a maguk dolgaihoz, azt mondja, hogy még a szerkesztőség tagjait is más és más elképzelések irányították, így a szerkesztőség egységes alapállásáról csak a legalapvetőbb és a legáltalánosabb kérdések kapcsán lehet beszélni.

Mindaz, ami megtörtént, viták, ütközések, döntések, hallgatások következménye és eredménye volt.

Ma azt látja, hogy őrizték, már akkor is őrizték a folyóiratot – mint önmaguk létezésének terét. Tudták, nyilván tudták, még akkor is, ha nem beszéltek róla,

hogy ha a Forrás megszűnne, akkor Bács-Kiskunban és Kecskeméten egyhamar nem indulna új folyóirat, ha egyáltalán indulna utána egy lap.

A mából nézve is látja, hogy nem azért tartották magukat távol az aláírásoktól, ellenzéki mozgásoktól, mert ezt taktikai szempontból is átgondolták, ezt még ma sem tudja kimondani, pedig a múlt megszépítésének az elmúlt időszakban számtalan példáját látta már.

Voltak bizonyos kapcsolataik a legtöbb szellemi-ellenzéki csoportosulás irányába, vagy ha nem voltak, megkereshették volna ezeket a kapcsolatokat, de számukra az irodalom, az írás csak a maga nyilvánosságával együtt létezett, ezért – legalábbis benne – fel sem merült a szamizdat kiadványokban való szereplés. Keresték a szabad teret önmaguk számára, de a különböző területeken zajló csatározásokat, például a bős–nagygyarosi vízlépcső körüli csatározásokat, sőt még a határokon túli magyarok körüli csatározásokat is az adott rendszeren, azaz a szocializmuson belüli küzdelmeknek látták, ennyit talán elmondhat a többiek nevében is.

A bős–nagygyarosi vízlépcsőrendszer kialakításának terve az ötvenes évekre nyúlik vissza, a vele kapcsolatos csehszlovák–magyar államközi szerződést 1977-ben írták alá. Tulajdonképpen a Dunának a két államot elválasztó teljes szakaszába való beavatkozást jelentette volna, része lett volna a Dunakiliti mellett épülő duzzasztómű, a Csallóközön végighúzódó üzemvíz-csatorna a bósi erőművel és a nagygyarosi vízlépcső, hozzá szintén erőmű csatlakozott volna. A terv ellen Magyarországon környezetvédő mozgalom alakult ki, középpontjában a Duna-körrel, a tiltakozások összekapcsolódtak a rendszerváltás irányába mutató történésekkel, s politikai jellegűvé váltak. Bár a csehszlovák oldalon (az akkori állami berendezkedésre utal ezzel a kifejezéssel) számos eleme megépült, Németh Miklós miniszterelnök a magyar oldalon 1989-ben felfüggesztette a beruházást.

1988-ból őrzi *A Duna – Egy antológia* című kötetet*, a kötetben Mészöly Miklós, Mándy Iván, Esterházy Péter, Csurka István, Kornis Mihály, Takács Zsuzsa, Eörsi István, Határ Győző, Horgas Béla, Csoóri Sándor, Vas István, Kányádi Sándor, Kemenczky Judit, Karinthy Ferenc, Szántó Piroska, Szeberényi Lehel, Márton László, Németh Gábor, Megyesi Gusztáv, Duray Miklós, Tábor Ádám, Rácz Péter, Petőcz András, Nagy Gáspár, Lezsák Sándor, Zalán Tibor, Géczy János, Szilágyi Ákos, Krausz Tivadar, Garaczi László, Balaskó Jenő, Brasnyó István, Szivéri János, Bertók László, Beney Zsuzsa, Balassa Péter, Géher István, Kukorelly Endre, Kántor Péter, Szócs Géza, Petri György és Kodolányi Gyula írásai szerepeltek. Úgy érzi, felkiáltójelet kellett volna tennie a felsorolás után, azzal talán érzékeltetni tudta volna, hogy a magyar irodalom egésze felsorakozott a Duna mellett.

*A Duna – Egy antológia, szerkesztették: Vargha Balázs, Nagy András és Perczel Anna. Statisztikai Kiadó Vállalat, 1988

10.

Akkor keveset látott abból, hogy mi is ennek a tervnek a lényege, mégis érezte a tiltakozók igazságát. Nem tud mást mondani, a leosztás ilyen volt, ha a hatalom

valamit nagyon akart, s főképpen, ha ekkora dolgot akart nagyon, akkor a hatalommal szembenállónak volt igaza.

Míntha a régi szegénylegényes világ folytatódott volna akkor is, mindig az alluviónak volt igaza.

Míntha ez a világ folytatódna ma is.

Ezerkilencszáznyolcvanhatban részt vett a szlovákiai (akkor csehszlovákiai) fiatal magyar írók Iródia néven tömörült csoportja által szervezett tanácskozáson, előadást is tartott ott. Emlékszik, míntha holdbéli tájon mentek volna keresztül, amikor a Duna közelébe értek, s látta a kialakított medret is, a mederben pedig ott állt elárasztásra, pusztulásra ítéelve egy teljes falu.

Döbbenetes látvány volt.

*Az Iródiának megvolt a maga szerepe a (cseh)szlovákiai magyar irodalom fel-frissülésében. Grendel Lajos írja ennek kapcsán: „A szlovákiai magyar irodalom arra hivatott búvárai (ugyan hová tűntek 1989 után?) egyszer talán kiderítik, hogy a hatalom miért éppen 1986 nyarán határozta el magát arra, hogy adminisztratív eszközökkel véget vet ennek a politikailag de facto ártalmatlan irodalmi mozgalomnak. Lehet, hogy az Iródia-füzetek utolsó száma irritálta az elvtársakat. Az ugyanis már színvonalában is, kivitelében is nagyon folyóiratszerű volt. Márpedig új irodalmi folyóiratot, amely ráadásul az ő engedélyük nélkül jelenik meg, ezek az elvtársak nem tűrtek el. De az is lehet, hogy az Iródia fölszámolását a szlovákiai magyar irodalmi establishment kuloárjaiban határozták el. Az Iródia nem tisztelte a díjakkal elhalmozott szocreál tekintélyeket. Akkoriban városzerte rebesgették Pozsonyban, hogy az Iródia megregulázását »magyar elvtársak« kezdeményezték. Persze lehet, ez is csak dezinformáció volt, egy a sok közül. Mindenesetre 1986 júniusában, az Iródia utolsó találkozása alkalmával, a pozsonyi titkosrendőrség valósággal megszállta Somorját, a találkozó színhelyét, míntha legalábbis Duray Miklós készült volna bevonulni fehér lovon a csallóközi kisévárosba.”**

*Grendel Lajos: Előszó (Az Iródia indulásának tizedik évfordulójára megjelent könyv előszava), <http://www.szmit.sk/modules.php?name=News&file=article&sid=127>

11.

Jó tíz évvel a somorjai utazást követően, ha lehet így mondani, gondolati szinten is szembekerült, bár csak példaként szemlélve, Bős–Nagymaros kérdésével. Hosszú írásban ismertette Vekerdi László Tudás és tudomány című könyvét. Mivel a nagy terjedelmű kötetet valójában nem ismertethette, s nem is csak a könyv terjedelme miatt nem tehette ezt, hanem a benne érintett témák sokasága miatt sem, az írásban az értelmiséggel kapcsolatos kérdésekre helyezte a hangsúlyt.

Két kérdést állított a középpontba, egyrészt az értelmiségi véleményformálás és a szakszerűség kapcsolatát, másrészt az értelmiség szociális helyzetét.

Akkor még nem tudta, hogy ebben az írásában valójában az értelmiség Kádár-rendszerben kialakított magatartásától s az ún. kritikai értelmiségi típusától búcsúzott el.

Most különösen örülne annak, ha nem értenék félre, ezért leírja azt is, hogy Vekerdi László kritikai értelmiségi volt, de számos területen, az általa ismert tudósok-gondolkodók közül messzemenően a legtöbb területen szakszerűen elemezte a felmerülő dilemmákat.

*Abban az írásban Vekerdi Lászlónak A tudományos világkép „bizalmi válsága” című előadásából indult el, ez az előadás 1992-ben a Fidesz-akadémián hangzott el. Az előadásban Vekerdi, aki gyakran kérdezte hallgatóit, a következő kérdést tette fel: „Milyen kölcsönhatáshoz tartozik a paritássértés...”, majd miután nem kapott választ, új kérdést tett fel: „Hány kölcsönhatás van a természetben?”, az újabb csend után pedig döbbenten állapította meg: „De hát akkor úgy mennek ki tüntetni, hogy azt sem tudják, mi ellen tüntetnek például Nagymaroson.”**

Érdeemes pontosan rögzíteni azt, amit Vekerdi László mondott. Nem azt tartotta bajnak, hogy valaki tüntet vagy inkább tüntetett Nagymaroson, hanem azt, hogy valaki úgy megy ki tüntetni Nagymarosra, hogy nem tudja, hogy mi ellen tüntetett, főképpen pedig azt, hogy nem is tudja, hogy nem tudja.

*Vö.: Füzi László: Gondolattörések az értelmiségről, Vekerdi László könyve kapcsán, in: Füzi László: Balvégzetű évtized?, Esszék, tanulmányok, Kalligram, 1996, 105–115.

12.

A hetvenes évek végén új kifejezés terjedt el a magyar világban, csapda, társadalmi csapda. A kifejezést nyilvánvalóan Hankiss Elemér tette ismertté, Társadalmi csapdák és diagnózisok című könyve a nyolcvanas évek elején jelent meg a Magvető Kiadó Gyorsuló idő című sorozatában, a könyv egyes tanulmányai az évtizedfordulón jelentek meg különböző folyóiratokban. A Gyorsuló idő című sorozat egyébként segítette a szellemi közélet formálódását, másképpen mondva, az egyes szellemi területek közötti kapcsolat formálását.

Ma már nincs ilyen sorozat, a mai világban elképzelhetetlen is lenne bármiféle párbeszéd, szakmák még vannak, közélet, kapcsolódás viszont nincs.

Hankiss Elemér a társadalmi csapda kifejezést szociológiai értelemben használta, a fogalom tisztázásának külön tanulmányt szentelt, az olvasókat nyilván az esettanulmányai foglalkoztatták, a korrupcióval, a közösségek válságával, az információhiánnyal, az értéktudattal, a büntudattal kapcsolatos írások. (Emlékszik arra, hogy mekkora érdeklődéssel olvasta az Alföldben, legalább harmincöt évvel ezelőtt, a büntudattal kapcsolatos írást.) S más is foglalkoztatta az olvasókat, szélesebb körben pedig az embereket, az, amit maguk körül láttak, a megoldatlanságokra-megoldhatatlanságokra vetítették rá a csapda kifejezést, akkor már elszakadva Hankisstól.

A kifejezés használatának terjedése jelezte, hogy a társadalomban egyre több megoldatlanság, csapdahelyzet keletkezett. Ugyanakkor némi óvatosság is megfigyelhető volt a kifejezés használatakor, ezt már nem Hankiss írásaival kapcsolatosan mondja, az, hogy nem rendszerhibákat említettek, hanem kikerülhető, megoldható, kellő körültekintéssel feloldható ellentmondásokat, csapdákat.

13.

Újraolvasta Hankiss Elemér könyvét. Nem a maga példányát, az a könyvespolcok hátsó soraiban rejtőzködik a Gyorsuló idő többi, általa megvásárolt füzetével együtt, könyvtári példányt vett a kezébe. Tudós könyv, a társadalmi jobbítás szándékával íródott, a lehető legminimálisabb mértékben érződik rajta a körülírás, a tudományos körülhatárolásra, s így a sérthetetlenségre való törekvés. Mindezt nem Hankiss Elemér kapcsán mondja, életműve, gondolkodása megkérdőjelezhetetlen, inkább játszott egy kicsit az idővel, megnézte, milyen is volt egy társadalmi jelenségeket vizsgáló könyv harminc évvel ezelőtt, akkor, amikor még nem tudták, hogy az a világ, amelyikben élnek, rövidesen összedől majd.

Válaszol a kérdésére, ez a könyv bátor volt, egyenes vonalvezetésű, tiszta szándékú.

A könyv bevezetőjében Hankiss Elemér magyarázatát adta annak, miért is kell a társadalmi csapdákkal foglalkozni. „Létérdeke minden közösségnek, minden társadalomnak, hogy idejében észrevegye a csapdák kialakulását, mert kezdeti szakaszukban még viszonylag könnyű kicsúszni, többnyire csak súlyos veszteségek árán lehet kiszabadulni belőlük” – írta. Talán itt, ezen a ponton érződik leginkább, hogy mondandóját egy-egy közösség jelenségeinek vizsgálatából vezeti le, s eltekint azoktól a körülményektől, amelyek ezt az állapotot létrehozták, különösképpen pedig az ideológiai-politikai körülményektől. Az esettanulmányokban viszont könyörtelen tisztánlátással fogalmazott. „Előfordul az is, hogy nemcsak az eszményeket emlegető szavak, hanem maguk az eszmények is üresek, kialakulatlanok: nincs, nem jött létre a társadalomban közmegegyezés arra vonatkozólag, hogy az emberi viselkedést, emberi együttélést, emberi törekvéseket milyen értékek, milyen eszmények, milyen célok milyen mértékben határozzák meg. Más szóval: vannak olyan társadalmak, amelyek fejlődésük egy bizonyos szakaszában képtelenek kidolgozni a maguk »közösségi szerződését«, azoknak az értékeknek, normáknak, cselekvési szabályoknak azt az együttesét, amelyek az élet minden területén lehetővé teszik a többé-kevésbé egyértelmű és mindenki számára érthető döntések meghozatalát” – írta. Ezzel, kell-e mondani, a korabeli társadalomirányításról, s a társadalomnak mint közösségnek az akkori felfogásáról is elmondta a véleményét. Szikrázóan éles gondolatmenet végén írta a következőket: „A paternalista hatalomgyakorlás csak akkor lehet igazán eredményes, ha a társadalom széles rétegeiben adva van a hajlandóság az elgyermekesedésre.” Akkor is bravúrosnak gondolta és ma is annak tartja a büntudatról mint társadalmi jelenségről írt tanulmány bevezetőjét. Hankiss Elemér a Himnusz kapcsán írta a következőket: „Nincs még egy ország, amelynek himnusza büntudattal küszködnék, amely olyan komor, s már-már reménytelen hangot ütne meg, mint a miénk. Átnéztem száz-egynéhány ország himnuszának szövegét; kardot csörtetnek, felidézik a hajdani szolgaságot és a zsarnok elleni hősi küzdelem emlékeit, zengik a szabadság, a becsület, a diadal dalát (főképp a dél-amerikai országokban), idézik az ősök szellemét, és az istenekhez vagy az uralkodóhoz fohászkodnak (a távol-keleti országokban), zengik a békét, az ország tájainak szépségét, népének szorgalmát és boldogságát (főképp a skandináv és angolszász országokban), zengik az igazság, a törvény, az egység, a becsület

dicséretét (egy-két frankofon országban), kardot csörtetnek, hörgik a gyűlöletet és a harcra készséget a zsarnok s minden ellenség ellen (nagyon sok országban) – de a magyaron kívül az uruguayi himnusz az egyetlen, amelyben megpendül a bűntudat, és az olaszban s görögben a múlt miatti szégyenkezés motívuma. A magyar himnuszban viszont ez az egyik legfőbb, szinte a himnusz alaphangját meghatározó motívum.”

*Bravúrosnak találta ezt a levezetést már akkor is, amikor az írást első megjelenésekor az Alföldben olvasta. Nagyon pontosnak érezte mindazt, amit Hankiss Elemér az adott társadalomban élő bűntudatról írt: „A legfontosabb probléma nálunk az, hogy az adott társadalmi gyakorlat szinte csak rossz közérzetként megélt, konkrét tényekhez nem, vagy csak lazán kötődő bűntudatot kelt az emberekben, s ennek feloldására nincsenek jó, az embert és a közösséget megerősítő módszerek s lehetőségek.”**

Hankiss Elemér: Társadalmi csapdák és diagnózisok, Magvető, 1983, 8., 137–138., 446., 348., 388.

14.

Ha lesz még irodalomtörténet-írás, s működik majd a szociológiai szemléletmód is, akkor remélhetőleg lesz majd valaki, aki összegyűjti mindazokat a témákat, amelyeket a hazai szociográfiai irodalom bemutatott.

Ha ez megtörténik akkor nyilvánvalóvá válhat majd, hogy negyedszázaddal a rendszerváltás után sem küzdünk mással, mint amivel korábban küzdöttünk. Nem gondolja, hogy minden társadalmi problémát meg lehetett volna oldani az említett idő alatt, annak azonban tudatában van, hogy sokkal könnyebb lenne az életük ma, ha az említett bajok közül akár csak néhányat sikerült volna felszámolni.

Most látja azt is, hogy a szociográfia mennyire korhoz kötött műfaj, saját korához szól, társadalmi változásokat akar elérni, ha ez a törekvése nem jár eredménynyel, akkor az adott írás hasznossága is megkérdőjeleződik.

Vagy a hatása mégiscsak megmutatkozik az olvasók gondolkodásának formálásában?, kérdezi. Nem tudja, talán igen, a mentalitás, az embereknek a társadalmi jelenségekhez való hozzáállása mégiscsak megkerülhetetlen és fontos.

Abban azonban bizonyos, hogy a szociográfia az eljövendő idők számára akkor őrződik meg, ha irodalommal tud emelkedni.

15.

Hogyan látták feloldhatónak a csapdahelyzetet akkor?, kérdezi magától most, a társadalmi átalakulást követő huszonötödik évben.

Nem tudja megválaszolni a kérdést, s nem csak a feledések, a történelmi, a társadalmi és a személyes feledések miatt nem.

Nyilvánvaló, hogy a csapdahelyzet megélésében és a kiútkereső stratégiák keresésében számos, a legtöbbször egyénre szabott változat létezett.

Száma számára a kiútkeresés egyik legfontosabb elemét az ismeretek megszerzése jelentette. Tájékozódási ösztönét követte ezzel. Elolvasott mindent, ami a számára adott világról bármilyen tényszerű információt adott. Információt arról, hogy

milyenek a gazdasági mutatók, arról, hogy hogyan működik a gazdaság, ezeket most mondja, amikor napi rutinkérdésekké váltak, de foglalkoztatta az ingázók helyzete, a nővéreké, az, hogy lehetséges-e tudós tanárrá lenni az adott körülmények között, milyen az értelmiség társadalmi megbecsültsége, s így tovább.

Tájékozódási ösztönét követte azzal, hogy szinte rávetette magát a legkülönbözőbb társadalmi kérdésekre. Azt hitte, ha tud valamiről, akkor az megoldhatóvá is válik. Rosszul gondolta ezt, mert ahhoz, hogy társadalmi szinten is cselekvő emberré váljon, nem volt meg benne az elég erő. Az idő vágyott megértését az jelentette volna számára, ha így-úgy megszerzett, összerakott ismereteit társadalmi szintén mondja el, s velük kapcsolatosan vállalja a cselekvést is.

A cselekvésnek ehhez a formájához soha nem jutott el. Ha publikált, akkor szakkérdéseket érintett, ha előadást tartott, akkor is, a társadalmi-politikai színtérré soha nem lépett ki. Egyszer önmagának is meg kell majd magyaráznia azt, hogy miért történt ez így.

A rendszer megreformálásában a nyolcvanas évek közepétől már kevesen hittek, s nem is ideológiai okok miatt hittek egyre kevesebben a rendszerben, hanem inkább gazdasági okok miatt. A nyugati világ akkor már közelebb került hozzájuk, az embereket nem lehetett a határok közé szorítani, egyre többen láttak egyre többet abból a kinti világból akkor, amikor itthon egyre csak a megszorítások jöttek. A politika kapcsán azt gondolta, hogy a Nyugat kényszeríti majd a rendszert bizonyos lazításokra, ahhoz, hogy kölcsönökhöz jussunk, némi engedményt is tenni kell, gondolta, s úgy tudja, nem volt egyedül ezzel az elképzelésével.

Különösen erősen adott alkalmat a szellemi és politikai konfrontációra az ezerkilencszáznyolcvanöt őszen Budapesten megrendezett Európai Kulturális Fórum, a körülötte zajló viták különböző csatornákon hozzá is eljutottak.

*Az 1975-ben, Helsinkiben megrendezett Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet záróokmánya rögzítette, hogy időnként tanácskozáson vitatják meg az európai államok kulturális politikáját. Első szocialista országgént Magyarország kapta meg a jogot, hogy 1985. október 15-étől kezdődően Budapesten rendezze meg a kelet-nyugati csúcstalálkozót. A kulturális fórumnak külön jelentőséget adott, hogy azzal egy időben zajlott a genfi Gorbacsov–Reagan-találkozó. Nemcsak a magyar hivatalosságok, de az egész szocialista tömb kiemelt fontosságúnak értékelte a hatétes, majd 900 meghívottat (írókat, tudósokat, filmeseket, politikusokat) felvonultató budapesti rendezvényt. Az illetékesek mindent elkövettek, nehogy a nyugati állampolgárok közül egyesek felszólaljanak a »béketáborban« tapasztalható szólás- és sajtószabadság-hiány vagy a kisebbségek (romániai, szlovákiai magyarok, bulgáriai törökök, szovjetunióbeli zsidók) üldözésének ügyében.**

Az ebből az „alkalomból” megrendezett ellenzéki ellenfórumról Nóvé Béla a következőket írja: „A magyar állambiztonság már több mint fél évvel korábban értesült a tervezett rendezvényről. Mégis, a belügyi szervek csak az utolsó pillanatban intézkedtek, hogy a Hotel Intercontinental igazgatósága a teremfoglalást visszamondja, megfosztva ezzel a Nemzetközi Helsinki Szövetséget a nyilvános rendezvény lehetőségétől. Ám a kötetlen nemzetközi találkozó mégsem maradt el: október 15-én a

részvevők Eörsi István lakásán, míg másnap és harmadnap Jeles Andráséknál gyűltek egybe. Ezzel a rendezvény magánjellegét öltött, s azt az állambiztonsági szervek megakadályozni nem tudták, noha a három nap történéseit minden mód megpróbálták figyelemmel követni és dokumentálni. Fiatal íróként, műfordítóként e sorok írója is jelen volt e különös hangulatú, félig nyilvános, félig konspiratív rendezvényen Eörsi a pesti bölcsészkarral »farkasszemező«, különben tágas, most leírhatatlanul zsúfolt lakásán. Való igaz: »Kelet és Nyugat« adott, bár kissé félszegen s lopva méregetve egymást. Az egybenyitott szobákban a padlón, a székeken és az ablakpárkányokon vagy százötven ember szorongott: helybéli diákok, ellenzékiek és a „szabad világ”-ból érkezett jogvédők, írók, újságírók, barátságos képű diplomaták. Volt némi kivételes, ünnepi megilletődöttség abban, ahogy e sokfelől egybesereglett alkalmi publikum odaadóan fülelte egymás alig érthető szavát: az angol, német, francia és magyar nyelvű hozzászólásokat. Az előadások többnyire az írók felelősségét és társadalmi szerepét érintették, s Európa jövőjét latolták. A leginkább húsbavágó téma mégis a cenzúra volt, ami a hivatalos fórum hathetes tanácskozásain alig került szóba.

Az Ellenfórumon részt vett: Susan Sontag, Per Wastberg, Danilo Kis, Hans Magnus Enzensberger, Timothy Garton Ash, Amos Oz, Pavel Kohut, Jiri Grusa, továbbá számos magyar író és értelmiségi, köztük: Bence György, Csoóri Sándor, Csurka István, Konrád György, Mészöly Miklós és Tamás Gáspár Miklós. A bécsi központú Nemzetközi Helsinki Szövetséget Gerald Nagler, Jeri Laber, Aryeh Neier s a szervezet frissen megválasztott elnöke, Karl Joachim von Schwarzenberg képviselte. Az eseményről három televízió és jó néhány rádiócsatorna tudósított – köztük a BBC, a Deutsche Welle, a Szabad Európa és az Amerika Hangja –, s a nyugati nyomtatott sajtó is számos munkatársát elküldte Budapestre, hogy a szimpozionról riportokban és interjúkban számoljanak be.**

*Vö.: Ablonczy Bálint: A nem vonakodó csatlós, *Heti Válasz*, 2010, 11. 24., <http://hetivalasz.hu/reflektor/paul-lendvai-a-nem-vonakodo-csatlos-33390>

**Nóvé Béla: Cenzúraviták a 80-as évek Magyarországon, 2., *Kritika*, 2011. április, http://www.kritikaonline.hu/kritika_11aprilis_nove.html

16.

A sors úgy hozta, hogy végül nem a különböző nyugati feltételek, s nem is a többirányú ellenzéki csoportosulások és akciók vezettek a rendszerváltáshoz, hanem a Szovjetunió anyagi megroppanása, s az, hogy ennek következtében elengedte az úgynevezett testvérországok kezét.

Félreértés ne essék, egyetlen, a változások irányába tett lépés, gondolat sem volt felesleges, a maga módján valamennyi segítette az átalakulás irányába történő elmozdulásokat.

Dalos György írja a Gorbacsovval foglalkozó könyvében: „A szűk pénzügyi keresztmetszet segítette Gorbacsovnak világra hozni logikusan továbbmutató gondolatait. Ha már úgysem érte meg támogatni a kapitalista országok kommunistáit, akik többnyire elhanyagolható mértékben jeleskedtek országuk életében, akkor egyenesen megsemmisítő volt a szovjet támogatás mérlege azokban az országokban, amelyek-

*ben az elvtársak senkivel sem osztották meg hatalmukat. ... A Politikai Bizottság 1986. június 3-i ülésén, amelynek első napirendi pontját a szovjet írók nemrég lezajlott kongresszusának szentelték, Gorbacsov mintegy mellékesen megjegyezte: »Mindannyiunk előtt világos« hogy a szocialista országokhoz fűződő kapcsolataink új szakaszba érkeztek. Ahogy eddig volt, úgy mostantól nem mehet tovább. A Csehszlovákiában és Magyarországon alkalmazott módszereink elfogadhatatlanok. (...) Barátaink vezetésében nem alkalmazhatunk adminisztratív módszereket. (...) Valójában nincs is szükség arra, hogy vezessük őket.”**

*Dalos György: Gorbacsov – ember és hatalom, politikai életrajz, fordította: Dunai Andrea, Napvilág Kiadó, 2011, 93., 95–96.

17.

Emlékszik, eredendő kíváncsisággal, mohósággal vetette rá magát minden olyan írásra, amelyik valamilyen adatot, összefüggést mutatott meg az akkori világ működésével kapcsolatban, kezdve a rendszer fogantatásától, azaz az ezerkilencszázötvenhatot követő megtorlástól a politikusokkal kapcsolatos információkig, a zárt fórumokon elhangzott információkig, a belső vitákról kiszivárgott információkig, s így tovább.

Most azt látja, hogy számos könyv jelent már meg ötvenhatról, a megtorlásról, aztán a különböző ügynökökről, a politikusok magánéletéről, meggazdagodásáról, életmódjáról, az akkori legmagasabb pártfórumok jegyzőkönyveit is kiadták már, benne azonban az ezzel kapcsolatos kíváncsiság jóval kisebb, mint amekkorára harminc-harmincöt évben volt.

Nem hiszi, hogy ő változott volna meg, vagy ha megváltozott, akkor sem vesztette el az érdeklődését az akkori világ iránt. Általános jelenségről lehet szó, ha benne élünk egy világban, s ráadásul még a működése is foglalkoztat bennünket, miközben minden lényeges információt igyekeznek elzárni előlünk, akkor szükségszerűen vetjük rá magunkat minden apró adatra, hírre. Ha ez a világ összedől, akkor bukásában is megmutatja lényegét, számos esetben a kisszerűségét is, ez ölheti ki az emberből az egész áttekintésére irányuló kíváncsiságot.

18.

A társadalmi csapdák, ehhez a Hankiss Elemér által használt kifejezéshez nyúl hozzá, az ő életébe is bekerültek. Akkor még nem volt divatos kifejezés a depresszió, ezért azt mondja, hogy nyugtalanságot, állandó feszültségérzetet vett észre magán, a problémáit felnövesztette, nem látott maga előtt távlatot, a gondok ránőttek, nehezen aludt el, s ha végül sikerült is elaludnia, hirtelen, fáradtan riadt fel.

Az alapproblémákkal akkor is tisztában volt, ma még inkább tisztában van velük. Anyagi téren valóban nem voltak távlataik, a Forrás visszaszorulását nehezen élte meg, ráadásul akkor már érezte az ország szétesését is. Nem tudta, hogy merre, hogyan haladnak majd, csak a feszültségeket érzékelte.

Nyolcvanhattól-nyolcvanhéttől történt meg ez velem, s talán kilencven végére kerülhetett ki ebből az állapotból.

A társadalom mozgása segíthetett rajta.

Hasonló elakadást élt meg a kétezres évek elején, akkor a munkához kötötte magát, olvasott, szigorúan lassan, szinte betűzve, s írt is, akkor írta a Maszkok, terek... című könyvének tanulmányait.

*Nem akar írni a saját belső világáról, hiába tartja Én-könyvnek ezt a könyvet, a személyes vallomásokat mégis kerülni akarja. Egyébként is vannak dolgok, melyeket csak Ágival beszél meg. A depressziót mégsem tudta említés nélkül hagyni, hiszen az elmúlt pár évtizedben szinte népbetegséggé nőtte ki magát. Erről a betegségről, a depressziós ember belső világáról pontosan írt Radics Viktória, az írás pár bekezdését idézi itt: „A depressziós paralízistágot adekvát állapotnak érzed. Azért is maradhatsz meg benne, mert ez tulajdonképpen így jó, így megfelelő, nincsen erőd, se kedved most hazudni, és megjátszani az életképes egyént. Beszélni, micsoda hülyeség. Talán nem is voltál te soha könnyed? Nagyon nagy távolságban vannak most a röpke emlékek. ... Volt egy előző életed, ezt még tudod. Annak végleges és irreverzibilis letelte idézi elő benned a szívós fájdalmat. Az elmúlás most úgy működik, hogy egyúttal meg is semmisíti az előző életedet, kíméletlenül töröl, radíroz. Tagadás is van ebben a semmisítésben, tagadja amannak az életnek az esetenkénti bájait, fantasztikusságát vagy mélységeit. ... A depresszióban a megszokhatatlan fölűti a fejét. A túrhetetlen – még a túréhatáron – jelt ad. Nem lehet megszokni a megszokottat, az egész kiterjedt nyomorúságot, melynek része vagy. Ha jó körülmények között élsz, akkor a belső nyomorúság fog kiterjedni, és nem fogod komótosnak és szépnek látni a pompás lakásodat. ... A depresszió nem rendelkezik a mélabú benső gazdagságával, pompájával, érzelmi telítettségével vagy finomhangoltságával; a depresszió sivár, kopott és borzasztó viseltes, nincs benne semmi új, viszont minden régi nyomorúság szépen összeáll, mint az aluvó tej fölé. Undorodsz a savanyú depressziótól, mert mégsem emberi. Amíg még látsz, látod, hogy mások is viszolyognak tőle, és igazuk van. Te sem érdemelsz dicséretet.”**

*Radics Viktória: Csillag faágak a sötétben, Holmi, 2014. június, 712–721., idézett részek: 714., 715., 716.

19.

Apró mozgások, aztán egyre erősebb késztetések, ezek visznek közelebb az íráshoz, végül magukkal rántanak, nem tudok menekülni előlük, míg a munkát be nem fejezem. Egy idő után az írás már uralkodik fölöttem, elveszi szabadidőmet, meghatározza olvasmányaimat, régen olvasott könyveket vettem velem elő, az újjólag olvasott könyvekből csak azok a mondatok jutnak el hozzám, amelyek a felmerült témához kapcsolódnak, a beszélgetéseket is az engem foglalkoztató gondok irányába terelem, vagy éppen tudatosan hallgatók arról, ami a legmélyebben foglalkoztat – így vagy úgy, az írás nem csupán fölépíti magát, rendet teremtve évtizedes olvasmányfoszlányok, emlékek, új gondolatok és felismerések között, hanem ki is fosztja az embert, hiszen

védtelessé teszi mindazzal szemben, ami nem hozzá kapcsolódik – írta arról, hogy hogyan is került akkor egyre közelebb az íráshoz. A tanulmányban hosszan követte Sándor Iván Drága Liv című regényének emlékezetes pillanatát, amikor Liv minden ügyességét elővéve felosont a Deák téri rendőrkapitányság épületébe, hogy ellenőrizze, barátja láthatta-e onnét ötvenhatban a Népköztársaság útján közeledő tankokat.

Igen, úgy kötötte hozzá magát a reáliákhoz, ahogy a regényíró ellenőrizte az emlékezetében élő képeket. Pontról pontra haladt a regény olvasásában és az esszé írásában, végül pedig Tandorit idézte: S megelégteltem mindennapi módját. – Ahogy ráköszönök hirtelenekre.

20.

Emlékszik a nyolcvanas évek végi állapotára.

Éjszakánként nem aludt, nappal kapkodva, görcsösen dolgozott, attól félt, hogy nem felel meg az elvárásoknak, szúrásokat érzett a szíve körül, ismerős orvossal megvizsgáltatta magát, de nem volt semmi szervi baja.

Kereste a kapcsolatot a normális élettel, tanítani kezdett, sétált, futott, elment úszni, néha még a szaunába is elment, Jancsóék akkor már nem voltak Kecskeméten, ők vitték be a város életébe a szauna fogalmát, ott pezsgőztek még egy-két évvel korábban is.

Hasonló kiüresedést már átélt egyszer, akkor még gimnazista volt, s először remlett fel előtte az otthoni család szétesésének eshetősége.

Akkor is kiüresedett, most is.

Mozzanatról mozzanatra fel kellett magát építenie, vissza kellett hoznia magába a hitet.

Jancsó Miklós, Hernádi Gyula és Gyurkó László 1983-ban került Kecskemétre, a Katona József Színházhoz. Az ország szellemi közvéleményét és a kecskeméti szellemi világot felháborította, hogy Aczél György egyetlen szavára színházhoz juthattak, s szabadon, minden ellenőrzés nélkül tevékenykedhettek. Kecskemét világát különösen megérintette ez a történet, két okból is. Az egyik okot már említette, a kialakult színházi rendet kívülről érkezve azonnal felrúgták, a másik ok viszont a kíváncsiság volt, amit felerősített a meztelenségnek a színpadra engedése. Az akkori időkben szokatlan módon a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság a beérkező panaszok alapján ellenőrzést végzett a kecskeméti színháznál, s ennek megállapításait közzé is tette. Ebből a jelentésből idéz pár mondatot: „Az új művészeti koncepciót a megyei tanácsi vezetés pártfogolta, és sokoldalúan segítette megvalósítását. A színház kiadásai az utóbbi három évben 40 százalékkal emelkedtek, a tanácsi támogatás összege 45 százalékkal növekedett. A fokozódó tanácsi anyagi támogatás – a többi színházhoz viszonyítva – lényegesen jobb lehetőséget nyújtott a műsorpolitika megvalósításához. Ennek ellenére tapasztalható volt, hogy a színházvezetés vállalt kötelezettségét nem teljesítette (tájékoztatók szervezése, népszínházi funkció kibontakoztatása, egyenletes, színvonalas, közönségvonzó művek színrevitele stb.), a növekvő anyagi lehetőségekkel törvénytelenül visszaélt, és sok esetben figyelmen kívül hagyta a felügyeleti hatóság

rendelkezéseit.”* Jancsó Miklós és Hernádi Gyula 1984. december 31-én megvált a színháztól, Gyurkó László, aki ekkor már igazgató volt, művészeti vezetőként dolgozott tovább, a színházhoz pedig új igazgató érkezett.

Mindehhez még két személyes megjegyzést tesz hozzá. Jancsóék érkezésekor barátja, Komáromi Attila volt a színház igazgatója, az ő életéből nagyon sokat követelt meg ez a rövid időszak, még akkor is, ha gyorsan eltávolították a színház éléről. Jancsó Miklós, az életében is tudták, halála után pedig nyilvánvalóvá vált, a korszak egyik legnagyobb, egyetemes jelentőségű művésze volt. Pár hónappal ezelőtt újránézte Jancsó pár filmjét, hasonló letisztultsággal, a látvány egyetemessé tágításával másnál nem találkozott, de ezt nem egy lábujjgyetben kell elmondania.

*Szilárd József: Tiborcok panasza: célvizsgálat a kecskeméti Katona József Színház működéséről, in: Népi ellenőrzés, 37. évf. 1985. 10. 24–27.

21.

Akkori önmagával kapcsolatban idézhetné Dantét, azt, amit az emberélet útjának feléről írt, s Kosztolányit is, s értekezhetne arról, hogy valamikor mindenki rádöbben a maga halandó voltára.

Mondhatná, hogy ő ekkor döbrent rá erre, mégis inkább azt mondja, hogy nem a halállal való szembenézés vette el a hitét, mint Tolsztojnak az arzamaszi éjszakán, hanem a távlat elvesztése viselte meg.

Nem látta a jövőjét annak, amit tett. Mondhatná azt is, hogy számára eltűnt az idő megtalálásának, az idővel való együttmozdulásnak a lehetősége.

Azt érezte, hogy megszűnt a társadalom életével valamilyen módon, akár ezer áttételen keresztül kapcsolatot tartó cselekvés lenni az, ami az életét addig kitöltötte, s ami addig mégiscsak cselekvés tudott lenni.

Tolsztoj arzamaszi felismerését Tolsztoj naplójegyzeteire hivatkozva Henry Troyat foglalta össze. 1869 augusztusának végén Tolsztoj Moszkvába indult, útközben megálltak Arzamasz városában, egy ottani fogadóban szálltak meg. Tolsztoj egy óra alvás után felébredt az ismeretlen szobában: „»Miért jöttem ide? Havá hajszolom magamat? Mi elöl, hová menekülök?« Ezek a kérdések úgy csaptak le rá, mint egy varjúraj. Kiment a folyosóra. Szergej egy keskeny padkán aludt, keze lelógott, mellette a háziszolga, akinek az a csúnya anyajegy volt az arcán. »Azzal mentem ki a folyosóra, hogy megmeneküljek attól, ami kínoz – írja Tolsztoj. – De ez a valami kijött utánam, és mindent elhomályosított. Szorongásom nem csökkent, sőt inkább fokozódott.« Általában sikerült megnyugtatón magát némi agymunkával. Most hiába volt minden, a félelme nőttön-nőtt. »Micsoda bolondság – korholtam önmagamat. – Utóvégre is: mitől félek? – Tőlem – válaszolt egy hang: a halál. – Tőlem. Itt vagyok melletted. Jeges borzongás lúdbőrözött végig rajtam. Igen, a haláltól félek. A halál közeledik, már itt is van, pedig nem szabad lennie. (...) Egész valómmal éreztem, tudtam, hogy szükségem, jogom van az életre – és ugyanakkor éreztem a közelgő, megvalósuló halált. Iszonyatosan szenvedtem ettől a belső széttépettségtől. Megpróbáltam lerázni az iszonyatot. Réz gyertyatartóban leégett gyertyavéget találtam, meggyújtottam. A gyertya pirosas fénye, mérete – valamivel

*rövidebb volt a gyertyatartónál – mind csak ugyanazt mondta. Az életben nincs semmi, csak a halál, pedig nem szabad lennie.”**

Henry Troyat: Tolsztoj élete, Gondolat, 1967, fordította: Réz Ádám, 384–385.

22.

Nehezen vette észre, hogy az idő akkor más területen mozdult, mint amelyikhez ő a maga életét hozzákapcsolta.

Ha észreveszi, akkor sem sajnálta volna, hogy életét az irodalomhoz kapcsolta. Azt mondja, minden, amivel szembekerült, egyben adottság is volt, ezért azt sem kell mondania, hogy egyszer sem döntött volna másképpen életének egyetlen választási helyzetében sem. Az, ami vele megtörtént, nem döntési helyzetek következménye volt, azt hiszi, semmi sem történhetett volna másképpen, mint ahogy történt.

Tudja, lehetett volna másképpen is, soha nincs már úgy, hogy másképpen nem lehet, mégis azt mondja, annak, ami vele történt, így kellett történnie.

Mondja ezt úgy, hogy a végkifejletet még nem ismeri.

Lehet, hogy az életében már csak ez az egyetlen nyitott kérdés.

Az, hogy vele miképpen történik meg az, aminek mindenkivel meg kell történnie.

23.

Indulásakor azt gondolta, hogy az irodalom révén élheti meg a maga életét, az irodalom teremt számára cselekvési lehetőségeket, tereket. Az irodalom társadalmi megbecsülésének csökkenése, így nevezi ezt a régóta formálódó jelenséget, ezen az önmaga számára adott helyzeten semmit nem változtatott.

Már a nyolcvanas évek elején, éppen a Forráshoz kerülve megérezte, hogy azok a terek, amelyeket az irodalom mellett látott, felszámolódnak, eltűnnek. A nyolcvanas évek első felének irodalmi mozgalmi az utolsók voltak a sorban, ezt ma sem gondolja másként. Akkori gondolkodását, itt leginkább a társadalommal való kapcsolatára utal, tudja, hogy rossz szó ez, de mást nem tud használni helyette, az irodalom és a politika közötti sávban helyezte el, oda tenné most is. Akkor ez a terület az irodalom részét képezte, nyolcvanhat után ez a szféra egyre inkább átsodródott a politika világába, később teljesen eltűnt a világból, beleolvadt a politikába.

Minderről sokáig nem tudott pontosan beszélni, de érezte ezeket a mozgásokat.

Lehet, hogy mindebből már a nyolcvanas évek végén megérezett valamit, ezért nem találta a helyét a világban.

24.

Nyolcvanhét környékén már nagyon mélyen volt.

Legkönnyebben talán egzisztenciális elakadásnak nevezheti azt a helyzetet, amelyikbe belekerült.

Váltani-változtatni a maga életén nem tudott, az új, politikának nevezett területen nem érezte volna biztonságban magát, a politika területére nem akart átlépni, a kezdő lépéseket sem tette meg ebbe az irányba, noha akkor már számos irodalmár mozdult a politika felé.

Visszahúzóó ösztöne sem engedte, hogy politikusként mutassa meg magát.

Nem érezte tisztának azt a területet, mondta akkor is, s mondja ma is.

A depresszióból a munkába temetkezve mászott ki.

Majd jó tíz év múlva megismétlődik mindez, akkor is a munka rántja majd ki a magába süllyedésből.

Arra nem gondolt, hogy a nyomelemeiben ekkor már formálódó új világban a korábbiaknál is élesebb törésvonalak jönnek majd létre.

Arra sem gondolt, hogy az újonnan megmutatkozó lehetőségekhez a munkája révén már nem tud kapcsolódni.

25.

Feszültségek terhe alatt élte akkori életét.

A Forrás akkorra már elveszítette kezdeményező szerepét, Hatvani Dani nem érezte az újonnan kialakuló teret, új családja volt, kicsi gyermekei, észrevette, hirtelen vette észre, hogy a lap körüli küzdelmekben, a számos utolsó pártfegyelmi közepette egzisztenciális helyzete inkább romlott, minthogy javult volna, így keresni kezdte azokat a lehetőségeket, amelyek révén a korábinál biztosabb anyagi háttérrel tud magának teremteni.

A társadalomban jelentkező új mozgásokat sem érzékelt pontosan, túlságosan magára figyelt, az irodalom mozgását nem követte – ezt ő, a történések közeli szemlélőjeként, elszigetelődésként élte meg.

A lap elszigetelődéseként.

Ma már tisztábban látja az akkori tendenciákat, az irodalom nem juttathatta el a rendszerváltásig a magyar társadalmat, irodalmi-szellemi mozgásokból társadalmi mozgásoknak kellett kifejlődniük, mégis azt mondja, az irodalomhoz, az igazán jó irodalomhoz kötődve jobb állapotban is megőrizhették volna magukat.

Igaz, már hosszú ideje célkeresztben voltak, ez nagyban szűkítette a mozgásterületet, mégis azt érzi, a Forrásnál nyolcvanhattól történhetett volna másképpen is az, ami történt.

Igaz, hogy nyolcvanhattal kezdődően már nem az irodalmi folyóiratokban történt meg az átalakulás előkészítése, vagy nem a hagyományos irodalmi folyóiratoknál, ehhez a folyóiratok lassúak voltak, két-három hónap, vagy még ennél is hosszabb idő kellett egy írás megjelenéséhez, ez a lassúság az idő felgyorsulásának időszakában szinte elviselhetetlennek tűnt, s nemcsak lassúak voltak, hanem elvontak is, a bulvárosodás kezdetén már ez az elvontság is nehezen elviselhetőnek bizonyult.

Ebben az időszakban kellett volna a legjobb irodalmat közölniük.

Ezt mondta akkor is, s ezt mondja ma is.

Nem tudja újratereíteni az akkori időket, így a fölvetett kérdésben nem tud igazságot tenni.

Akkor úgy érezte, hogy a Forrás elvesztette a maga szerepét, új, a kornak, de nem használ ilyen nagy szavakat, ezért ezt a pár esztendő csak időszaknak nevezi, szóval az akkori éveknek megfelelő magatartást nem alakította ki a maga számára.

Hiába olvassa újra azt a pár évfolyamot, akkori meggyőződésén nem tud változtatni. Némi engedékenységgel, félreértés ne essék, erre az engedékenységre neki is szüksége van, hiszen ő is a történet szereplője volt, annyit mond, hogy nagyon rövid időszakká állt össze ez a pár év, nehéz is lett volna egy, akkor már jóformán két évtizede azonos mederben haladó lapot átformálni, újraértelmezni.

Tudja, az, amit mond, nem fedi le a teljes igazságot. Töltekező, változásokat megelőző éveket éltek, az ilyen időszakban gyorsan kell reagálni a történésekre, azokkal együtt kell haladni, mondja ma.

Valóban nagy változások történtek, ha csak az irodalmat nézi, nyolcvanhatban már megjelent az Újhold-évkönyv első két kötete, aztán elindult a Hírel, a Magyar Napló, a Holmi, nem nézi az évszámokat, egyetlen nagy folyamat része volt valamennyi történés, a szellemi mozgalmak pedig társadalmi és politikai mozgalmakhoz kapcsolódtak, érezni lehetett a változások kezdetét.

Azt mondja, ebből maradtak ki, noha tudja, hogy ez így nem igaz, pontosabb lenne, ha azt mondaná, hogy elvesztették korábbi helyüket, szerepüket.

Valóban nagyon gyorsan történt akkor minden. Ezerkilencszáznyolcvanhat elején indult el a Forrás kultúranropológiai irányba, néhány kiváló számmal, két és fél év múlva Hatvani Dániel már leszámolt kecskeméti életével, egzisztenciájával, a Forrással, mindennel, ami Kecskeméthez és a laphoz kötötte.

*Átnézte annak az időszaknak a számaint, a legfontosabb írás talán Varga Dávidé volt, *Eltűnt – kezében bottal, virággal*, 1986 márciusában jelent meg, s azzal a nehezen értelmezhető jelenséggel foglalkozott, hogy emberek ezrei hagyták (s hagyják ott ma is) otthonukat, korábbi életüket, s eltűnnek valahol, később már senki nem tud róluk semmit. Varga Dávid összetett társadalmi jelenséget dolgozott fel, kiválóan, írásának mégis alig volt visszhangja. Fontos összeállítások, viták jöttek, például az elsőgenerációs értelmiségi létről, az élet értékéről és minőségéről, s ugyancsak fontos, nagy interjúk, például Kőhegyi Mihály beszélgetése László Gyulával, Orosz László beszélgetése Keresztury Dezsővel és Staar Gyula beszélgetése Simonyi Károllyal, ebből az utóbb említett beszélgetésből tudta meg, hogy *A fizika kultúrtörténete* című hatalmas munka szerzője az ő otthoni világához közel, Egyházásfaluban született. Persze, mást is megtudott az interjúból.*

Tudja, hogy egy irodalmi folyóirat nem léphet bele közvetlenül a társadalmi-politikai küzdelmekbe, ezt nem is akarta, mégis, az elmondottak ellenére is, akkor úgy érezte, hogy távolodnak a valódi történésektől.

Egyetlen írás sem tud tértől és időtől függetlenül létezni.

Ennek kapcsán nem beszél arról, hogy ma egészen másképpen olvassa a majdnem harminc évvel ezelőtt megjelent lapszámokat, mint ahogy akkor olvasta őket, amikor szerkesztőként találkozott a bennük lévő írásokkal.

Mást mond, azt mondja, hogy hasonló törekvésű lapszámok is másként hatottak egymáshoz közeli, de mégis más helyzeti energiákkal bíró időpontokban.

Ezerkilencszáznyolcvanhét márciusában jelent meg a Forrás Tetoválók és tetováltak című száma, Kovács Ákos szerkesztésében. A tetoválásról a Kádárkorszakban alig beszéltek, tiltott témának számított, noha társadalmi jelenség volt, nem beszélve kultúranropológiai, néprajzi, történelmi, irodalmi és más irányokba mutató hagyományairól.

Az összeállítás kiváló volt, Tandori Dezső versével, Hrabal novellájával, Kovács Ákos Hrabal-interjújával, s többek között Balázs Géza, Hoppál Mihály, Beke László, Mezei Ottó, Kunt Ernő, Bodrogi Tibor tanulmányaival, s gazdag képanyaggal.

Másfél év múlva, ezerkilencszáznyolcvannyolc novemberében ugyancsak Kovács Ákos szerkesztésében az akkor már egyre inkább teret nyerő poszttervilágról jelentettek meg számot – ez a szám az egyike volt a Hatvani Dániel által utoljára leadott számoknak. A jelenség a tetováláshoz hasonlóan társadalmi jelenség volt, a szerzők is kiváló felkészültségű irodalmárok és tudósok voltak, köztük Tandori Dezső, Huszárik Zoltán, Voigt Vilmos, Klaniczay Gábor, Hernádi Miklós. A szám megjelentetése, hangsúlyozza, ezt a szám megjelentetéséről mondja, mégis inkább a társadalmi kérdések előli menekülésről szólt, miképpen a poszttervilágba való menekülésnek is ez volt a lényege, mintsem azoknak a kérdéseknek a vállalásáról.

Az adott jelenségkörök kutatói ma azonos mélységű írásokat találnak mindkét számban, ők, szerkesztőtársaival, a lap egyik mélypontjaként élték meg ezt a másodikként említett összeállítást.

*„Az illuzionizmus eszközeit az idők során eltérő módon és eltérő célokra használták fel, maga a szándék – csalóka képet, illuzionisztikus teret alkotni – évszázadok óta töretlen” – írta Sinkó Katalin a lakásokban elhelyezett posztterek és a társadalomból való kivonulás kapcsolatáról.**

Emlékezéseinek ezen a tömbjén dolgozott, amikor eljutott hozzá a hír, hogy hetvenedik évében meghalt az említett számok szerkesztője, összeállítója, Kovács Ákos (1943–2014).

Kovács Ákossal nem a Forrás-számok révén találkoztak össze, az, hogy az említett összeállítások éppen a Forrásban jelentek meg, többek között éppenséggel korábbi találkozásaiknak köszönhető. Akkor, amikor Ági Egerben, a múzeumban dolgozott, Ákos a hatvani múzeum igazgatója volt, a megyei múzeum keretein belül munkatársak voltak, s így Ági is, ő is szemlélője volt annak a küzdelemnek, amelyet Ákos a helyi erővel folytatott, miközben nagy témákra talált rá, fontos füzeteket, összeállításokat jelentetett meg, s ugyancsak fontos kiállításokat rendezett. Lesznai Anna, Korniss

Dezső, Jakovits József munkáit jelentette meg, kiállításainak tárgyai az említettek munkái mellett falvédők, madárijesztők, az első világháborúhoz kötődő monumentumok, falfirkák, haláljelek voltak. Könyvei: Tetovált Sztálin, 1989 (Sztrés Erzsébettel); Az orosz tolvajvilág és művészete, 1994; Játék a tűzzel, Fejezetek a magyar tűzijátékok és díszkivilágítások XV–XX. századi történetéből, 2001; A kitalált hagyomány, 2006; Két körkép, 2007.** Gergely Ferencsel összeállította Tandori Dezső munkásságának bibliográfiáját: Gergely Ferenc – Kovács Ákos: Miért ne élne örökké? A hetvenéves Tandori Dezső válogatott bibliográfiája 1965–2008, 2., átdolgozott és bővített kiadás, Budapest, 2008.

Múlt időben kell mondania, Ákos céltudatos, öntörvényű és nehéz ember volt. Heves megyei (hatvani) küzdelmeivel kapcsolatban közölte 1981-es naplóját, ezt olvasva az előbbi félmondat igazságtartalmáról mindenki meggyőződhet.**

Haláláról a Népszabadságban emlékezett meg Vári György, idézi az írását: „Alig túl a hetvenen elhunyt az utóbbi évtizedek egyik legeredményesebb néprajztudósa és legbátrabb értelmiségije, Kovács Ákos. Első nagy korszaka a hetvenes évek volt, amelyben az állott kilátástalanság ellenére is mindenféle mozgások indultak el a szellemi élet zaklatott periferiáin.

E mozgások egyik legfontosabbika az ő nevéhez fűződik, aki 1973-tól kezdve egy évtizeden keresztül volt a Hatvani Múzeum igazgatója. Amíg ott lehetett »egymás után nyíltak meg az akkor még tiltott vagy félig tiltott művészek bemutatói« irtuk 2009-ben.

Ezzel párhuzamosan egy másik csendes forradalmat is vezetett, folytonos küzdelemben a megyei pártszervezettel. A néprajz periferiáira is kimerészkedett, a minden napok esztétikája felé fordult. Ekkoriban döbrent rá, hogy például az első világháborús emlékművekben a Horthy-kurzus önlegitimációs erőfeszítése mellett majd' mindig feltalálhatóak a helyi emlékező közösség valódi, átélt emlékezeti igényei, személyes, családi gyászuk is.

Ez lett a legfontosabb témája. Elválasztani az autentikus emlékezeti gesztusokat a kisajátító, öngazoló hazugságoktól. Kimutatni, hogyan szakadtak el szokások saját terüktől és eredeti funkciójuktól, hogy az elnyomás ideológiai muníciójává legyenek. Mert nem igaz, hogy a hazug nacionalizmus történeti kritikájára irányuló, kivételes írásai tagadták volna a hagyomány szerepét, a nemzeti közösség jelentőségét.

Azért akarta feltárni a kisajátítás hagyományát, hogy igazolja: a kisajátítás a sokrétű hagyomány legnagyobb ellensége. Mélyen hitt egy igazi, autentikus hagyományban, amely egyfelől a kisközösségi szokásokban gyökerezik, másrészt sem etnikailag, sem szociálisan nem zárt, forradalmian modern. Augusztus 20-át nem szerette, de március 15-ét »szent«-nek nevezte.

A hatalom agressziója ellen védte a nép hagyományát – igazi néprajzkutatóként, mélyen meggyőződéses népparátként. A létező szocializmus látványosan hazug és szeretlen áltradíciói ébreszthették fel benne ezt a fajta történeti érdeklődést. De nemcsak harcos volt, hanem egyúttal végtelenül alázatos is bibliográfusként, kutatóként.

Csendesen volt bátor, csendesen volt fáradhatatlan, csendesen élt és halt meg.

Csendes nagy ember volt."****

Most, hogy búcsúzik tőle, a világhálón megtalálta Kovács Ákos honlapját: www.kovacsakos.hu

Nem tudja, hogy a honlapok meddig élnek túl azokat, akikről beszélnek.

*Sinkó Katalin: Az optikai teremutazástól a lakótelepi édenig, Forrás, 1988. november 15.

**Vö.: György Péter – Radnóti Sándor: Kovács Ákos 1943–2014, Holmi, 2014. április, oldalszám megjelölése nélkül

***<http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/01/08kov.htm>

****Vári György: Egy csöndes nagy ember, <http://nol.hu/kultura/egy-csondes-nagy-ember-1451983>

28.

A Forrás körüli küzdelmek során megtapasztalta a világ működésének rendjét. Nem örült ezeknek a tapasztalatoknak, az otthoni világ demokratikusan működött, ezen azt érti, hogy mindent megbeszéltek, aztán pedig mindenkinek megvolt a maga feladata a családon és a nagycsaládon belül.

Most látta meg, milyen is a hierarchikusan szervezett világ. Egyetlen központból irányítják az egész országot, a központban lévő nagyember akaratának megfelelően működik az egész ország. A központ alatt kisebb központok vannak, azoknak is kisebb központok rendelődnek alá, így osztódik a világ és a hatalom, a központi hatalom így osztódik tovább.

Már gyerekként sejtett ebből valamit, akkor, amikor a Kádár János körüli mítoszt formálták, s Kádárból afféle jó királyt szerettek volna teremteni, azt mondta, de ha ő vezeti az országot, akkor biztosan tud arról, amit az ő nevében tesznek. Amikor ezt mondta, semmit nem hallott a titkosszolgálatokról, hangulatjelentésekről, így arról sem, hogy kit szolgáltak a társadalmat megfigyelő, arról feldolgozhatatlan mennyiségű információt összegyűjtő szervezetek.

Arról sem tudott semmit, hogy a hatalmat gyakorlók körül hatalmas apparátus működik, akkor az ő szemei előtt még az apparátus sem vált ketté állami és pártapparátusra. A Forrás körül ezt is megtanulta, s azt is megérezte, hogy a pártapparátus uralkodik az állami fölött.

29.

Azt is megtapasztalta, hogy a hierarchia mindent ural, látta, ahogy egy párt-hivatalnok szalad előre, hogy előkészíthesse Romány elvtárs érkezését. Látta azt is, hogy egy-egy vezető véleményével senki nem szállhatott szembe, az akarat legyőzött mindent, legyőzte a törvényt is.

Nyilván sokak emberi méltóságán esett folt ebben a rendszerben, ahogy később is, sokan voltak, akik beleolvadtak ebbe a világba, de voltak olyanok is, akik az adott rendszeren belül képesek voltak viszonylagos önállóságot teremteni a maguk számára, s így számos elképzelésüket meg tudták teremteni.

Barátai között ma is vannak olyanok, akik Kecskemétre kerülésükkor a pártbizottságon vagy a megyei tanácson dolgoztak.

Az előbb említetteken belül is sajátosnak érezte, hogy számos, egyébként felkészült értelmiségi nemcsak hogy beállt ebbe a világba, hanem saját maguk ténykedése köré még ideológiai felhőt is képesek voltak teremteni. Ennek a tevé-

kenységüknek az egyik szála az volt, hogy szakértelmiséginek nevezték magukat, mondván, hogy ők a szakmát képviselik, s távol állnak a politikától. Zelei Miklós a *Légyvér* című novellájában leírta, hogyan segítette az elbeszélés hőstét egy magas rangú párthivatalnok, a szerző a Zánkai elvtárs névvel ajándékozta meg, egy történetesen József Attilával és a Költészet Napjával kapcsolatos írás megjelenésében.* Németh György a *József Attila Kör története* című könyvében közöl egy feljegyzést. Már a *József Attila Kör körüli viharok* lezárásának időszakában, 1983 februárjában a *Kör az évi programját* Agárdi Péter, a Központi Bizottság munkatársa, akiben nem nehéz Zelei Miklós elbeszélésének Zánkai elvtársára ismernünk, a JAK munkatervét a következő megjegyzéssel továbbította Aczél Györgynek: „Aczél Elvtárs! Ezt a szöveget próbáljuk meg megakadályozni a kiküldésben. (1983.) III. 16. Agárdi Péter”.**

Látható, az értelmiségi együttműködés, a szakértelmiségi ideológiateremtés és az önszorgalmúság egy személyben is megfért.

*Zelei Miklós: *Légyvér*, in: Zelei Miklós: *Ágytörténetek*, JAK-füzetek, 35, Magvető, 1988, 58–79.

** Németh György: *A József Attila Kör története* (FIJAK / JAK 1973–198–1989–2009), JAK-füzetek, 176, JAK+Prae.hu, 2012, 140–141.

30.

Kecskeméthez a Forráson keresztül kötődtek, így nyolcvanhat–nyolcvanhét táján mintha hirtelen kiüresedett volna körülöttük minden.

A fizetéséből nem tudtak megélni, Ági nehezen tudott a szakmájában elhelyezkedni, aztán elkezdett a félegyházi múzeumban dolgozni, naponta járt át Félegyházára, nem mondta, de ő tudta, hogy megterhelő ez neki.

Azt ő nem tudta, hogy létezik a depresszió nevű betegség, akkor még nem volt annyira általános, mint ma, ha cinikus lenne, azt mondaná, nem volt annyira divatos, mint ma.

De meggyötörte, irgalmatlanul.

31.

Tisztában volt azzal, hogy a társadalom értékrendje már nem tér vissza a korábbi állapotokhoz, így azzal sem biztatta magát soha, valamilyen okok miatt az olvasók visszatérnek majd az irodalomhoz. Nem tudta, s nem is akarta becsapni magát, így aztán belátta, hogy bizonyos társadalmi folyamatok visszafordíthatatlanok.

Érezte, hogy a korábbi világ helyére annál gyakorlatibb, a teóriák helyére a praktikumot állító világ jön majd.

Nagyon keveset tudott arról, hogy miért változik meg a társadalom értékrendje, akkor még a média világról szinte semmit nem hallott, a digitális forradalomról még csak nem is halhatott, ahogyan a számítógépekről sem, főképpen pedig azoknak a társadalomra gyakorolt hatásáról nem, de magát a változást, a társadalom magatartásának, mentalitásának átalakulását érezte.

Ha valami, akkor ez juttatta el a magyar társadalmat a nyolcvankilences átalakuláshoz. Számos oka van, természetesen számos oka van a társadalmi

változásoknak, de a legmeghatározóbb szerepet a mélyben lezajló változások, átalakulások játszották.

De ha így volt ez, ahogyan mondta, akkor miért fordult visszájára minden, kérni magától a már szinte történelmi távlatot teremtő három évtized elmúltával.

32.

A kilencvenes évek elején válaszolt a tokaji írótábor szervezőinek kérdésére, arra kérdeztek rá, hogy a magyar irodalom mennyiben felelt meg a történelmi kihívásoknak. Válaszában arról is beszélt, hogy a magyar társadalmat a nyolcvanas évek közepétől kettős változás érte, egyrészt visszaszorult, majd pedig szétesett a szocialistának nevezett társadalmi berendezkedés, másrészt új kihívás is jelentkezett, az új civilizációs változás kihívása, az, amivel a nyugati és a távolkeleti világ már találkozott, s amelyet az információs társadalom kihívásának nevezhetünk.

Ennek kapcsán idézte Max Weber kifejezését a világnak a varázslat alóli feloldódásáról, később kedvelt kifejezése lesz majd ez.

Még később azt is megérzi majd, hogy a világban elfoglalt helyével kapcsolatban is szembe kell néznie azzal, amiről Max Weber beszélt.

Mіндеzt azért mondta el itt, hogy jelezze, a nyolcvanas évek közepétől, de talán már korábbi időszakot is említhet, az ösztönös érzékelésre hivatkozva a hetvenes évek végéig tud visszanyúlni, érzékelt a hagyományos irodalmiság szétesését.

*Max Weber általa idézett kifejezése a következő összefüggésben íródott le: „A növekvő mértékű intellektualizálódás és racionalizálódás annyit jelent, [...] hogy tudunk valamiről vagy hiszünk benne: azaz, csak tőlünk függ, és akár mindenről megbizonyosodhatunk, tehát nincsenek közbejáró titokzatos, kiszámíthatatlan hatalmak, amelyek belefolynak a dolgokba, így mindezeket a dolgokat – elvben – számításokkal uralmunk alá hajthatjuk. Ez azonban annyit jelent: a világ feloldódik a varázslat alól.”**

Megörült, amikor észrevette, hogy Arthur E. Imhof, az Elveszített világok című, számára nagyon fontos könyv szerzője is idézte Webernek ezt a gondolatsorát.

Max Weber: A tudomány, mint hivatás, Állam, politika, tudomány, fordította: Józsa Péter, KJK, 1970, 137–138.

33.

Amikor az irodalommal kapcsolatban lévő pályáján elindult, több szerep betöltésének a vágyát is kitűzhetné volna.

Gondolhatta volna, lehetne kritikus, akár még vezérkritikus is, összetoborozhatna egy nemzedéket, erősíthetné a csoport összetartozás-tudatát, küzdhetne a nemzedék tagjainak érvényesüléséért. Saját kora irodalmában és előző időszakok irodalmában is számos példát látott erre. (Itt osztja meg a felismerését, ahhoz, hogy valaki a saját korának az irodalmát értse, jól teszi, ha egy korábbi időszak

irodalmának akár a napi szintű tanulmányozásával is foglalkozik, számos rokon jelenség mutatja meg így magát.)

Nem lett kritikus, nyilvánvalóan azért nem, mert azok között, akikhez indulásakor valamennyire odatartozott, szépírókat alig tudna említeni, az útkereső fiatalok között leginkább ugyancsak kritikusjelöltek fordultak elő, de az ő összetartozásuk tudata sem alakult ki. Leginkább azonban azért nem lett legalább kritikus, erre valójában utalt már az előző mondatban is, mert szépírók, költők, akikért harcba indulhatott volna, mindezt ironikusan mondja, az ő évjáratában alig jelentkeztek.

Azért sem lett kritikus, mert a hagyományos értékekhez való kötődése folyton harcban állt benne az új értékek elfogadtatásának törekvésével.

Leginkább azonban azért nem lett kritikus, mert ezt a szerepet sem érezte hitelesnek, nem érezte, hogy a nemzedékről nemzedékre vándorló szerepet hitelesen be lehetne tölteni.

Ilyen okok miatt nem gondolta azt, hogy neki kritikusnak kellene lennie.

A jó kritikus egyébként ugyanolyan, mint a jó irodalomtörténész, ezt a fentiek kapcsán mondja, a különbség közöttük az, hogy a kritikusnak a saját kora a kutatási területe, abban kell eligazodnia, s abban kell meghatároznia a legfontosabb műveket, az irodalomtörténésznek pedig a múltban, igaz, neki mindehhez már rendelkezésére áll az idő múlása által megteremtett távlat, de az is igaz, hogy éppen az időbeli távolság miatt a legkülönbözőbb időszakok látásmódjából fakadó értelmezések is rárakódtak a művekre.

Végül irodalomtörténész sem lett, szerkesztő lett, már harmincnál is több éve ugyanannál a lapnál dolgozik, s talán tud valamit ebből a szakmából. Írt kritikákat, korai kritikái, mint mások kritikai írásai is, kapaszkodók voltak az irodalmi életben való elhelyezkedéséhez, írt irodalomtörténeti munkákat, még dokumentumokat is közölt, végső soron azonban mindig a különböző szellemi magatartások egyazon korban való szereplése, egymás melletti és egymással szembeni létezése foglalkoztatta.

Ha ideje, tere lett volna, ennek a vizsgálata kötötte volna le, mondjuk az ezerkilencszázharmincas évek magyar irodalmában, számára, mióta az eszét tudja, ennek az évtizednek a magyar irodalma tűnik a leggazdagabbnak. A harmincas évek kapcsán sokat gondolkodott egy évtized-monográfiáról, ha az életét kutatással tölthette volna, akkor talán ezt a könyvet írta volna meg.

Én-könyv helyett mások munkáiban mutatta volna meg azt, ami a világból foglalkoztatta.

Végül maradtak az esszék, a hirtelen ötletből, villanásból kinövő tanulmányok, a saját világból kinövő írások, s az, hogy szerkesztőként, visszahúzódva figyelte, saját korában miképpen élnek egymás mellett a különböző írói-szemleli magatartások.

(Folytatjuk)